

- ¹⁹ Україна. —1919. — 14 вересня (№ 28).
²⁰ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 1; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²¹ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 1 травня. — 6 випуск.
²² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 100, арк. 3.
²³ Там же, спр. 97, арк. 7.
²⁴ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. —1919. — 20 липня. — 27 випуск.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 6; ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163.
²⁶ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 5—6.
²⁷ Робітнича газета. — 1919, —16 січня (№ 434).
²⁸ В и т а н о в и ч І. Назв. праця. — С. 21.
²⁹ Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. —28 січня. —4 випуск;
8 лютого. — 5 випуск; 11 лютого. — 6 випуск; 13 лютого. — 7 випуск; 20 лютого. —
9 випуск.
³⁰ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. —25 січня. — 2 випуск.
³¹ Там же. — 1919. — 1 березня. —4 випуск.
³² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 100,
³³ Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. —1919. — 25 січня. — 2 випуск.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 1, спр. 7, арк. 31—32; ф. 1062, оп. 1, спр. 89,
арк. 157.
³⁵ Українська ставка. —1919. — 2 березня (ч. 55).
³⁶ Робітнича газета. — 1919. 15 квітня (№ 468).
³⁷ Новий шлях. —1919. — 17 червня (№ 6).
³⁸ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 43.
³⁹ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 11.
⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 80, арк. 7.
⁴¹ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 116, арк. 7; ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213; Новий
шлях. —1919. — 20 червня (№ 9).
⁴² ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 133, 213; ф. 1092, оп. 2, спр. 57,
арк. 25, 30, 59, 100; ф. 2192, оп. 2, спр. 6, арк. 93.
⁴³ Україна. —1919. — 31 серпня (№ 18).
⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 89, арк. 213.
⁴⁵ Селянська громада. — 1919. — 29 червня (№ 2).
⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 97, арк. 47.
⁴⁷ Там же, спр. 81, арк. 4.
⁴⁸ Там же, спр. 78, арк. 4, 20.
⁴⁹ Там же, спр. 90, арк. 12, 24, 29; оп. 2, спр. 4, арк. 16.
⁵⁰ Там же, оп. 1, спр. 89, арк. 154.
⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 7.
⁵² Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. — 1919. — 15 серпня. —
30 випуск.
⁵³ Україна. —1919. — 27 серпня (№ 15); там же, 14 вересня (№ 28).
⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 82, арк. 120; спр. 119, арк. 11; ф. 538, оп. 1,
спр. 89, арк. 164.
⁵⁵ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.
⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 8, арк. 125.
⁵⁷ Там же, ф. 1062, оп. 2, спр. 1, арк. 33.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

М. С. Грушевський у кінофотодокументах

Тема даного повідомлення — кіно- і фотоматеріали про М. С. Грушевського — визначного українського історика, організатора українського наукового життя, Голови української Центральної Ради, одного з найвидатніших будівничих української національної культури і державності України в ХХ ст.¹

Звісна річ, ні кінокадри, ні фотографії не додадуть жодного штриха до портрета Грушевського-історика, Грушевського-політика, але вони,

як ніякі інші джерела, змалюють образ Грушевського — людини в різні роки його життя. Непересічна людина завжди викликає загальну цікавість: її особисте життя, характер, стосунки з навколишнім оточенням, а також її зовнішній вигляд. Не є виключенням і М. С. Грушевський. Відомо, що сімейний архів Грушевських був частково знищений під час обстрілу Києва військами російських більшовиків під орудою М. Муравйова, надісланих В. І. Леніним для захоплення України. До речі, фотографію будинку Грушевських, де цей архів зберігався, точніше, вигорілої його коробки, знаходимо в книзі "Михайло Грушевський. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали" (Нью-Йорк — Львів — Київ — Торонто — Мюнхен, 1992, с. 267), в якій М. Грушевський згадує і про ці події.

Перший за часом фотодокумент, що зберігається у Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України (ЦДАКФФД України), — це фотографія родини Грушевських². На ній ми бачимо батька Михайла Сергійовича — Сергія Федоровича, відомого педагога, "автора, — за словами Михайла Сергійовича, — одного популярного у підручника слов'янської мови"³, матір — Глафіру Захарівну Опкокову, юного (на вигляд десь років 16—18-ти) Михайла Сергійовича, сестру Ганну (згодом Шамрай) і маленького Олександра. Отже, можна стверджувати, що знімок було зроблено десь у 1882—1883 рр., коли сім'я жила у Владикавказі⁴, а не на початку ХХ ст.* як зазначено в архівній шотації.

Маємо дві окремі фотографії Сергія Федоровича Грушевського⁵. На одній він у цивільному одязі, на другій — у відмундирі інспектора народних шкіл з орденом на шії, назву якого може визначити лише фахівець з фалеристики.

Наступний фотодокумент: Михайло Сергійович з дружиною Марією Сильвестрівною Вояківською, львівською вчителькою, з якою він побрався в 1896 р.⁶ У своїй автобіографії Грушевський з душевною теплотою пише, що вона "...була вірним і тямущим товаришем мені в моїй діяльності"⁷. ЦДАКФФД України ануотує фотографію, за Центральним державним історичним архівом України, звідки нещодавно передано документ, початком ХХ ст. На нашу думку, це фото було зроблене невдовзі після одруження Грушевського. Про це свідчить щасливий вигляд молодої пари. Можемо з деякою мірою упевненості датувати фотографію 1896 р., у крайньому разі — 1897 р. Дивлячись на неї, мимохіть згадуємо слова Грушевського: "...певною компенсацією зіс служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я"⁸.

Фотопортрет М. С. Грушевського 1901 р.⁹ Нема підстави спростувати цю дату. На фото людина середнього віку з чорною бородою, ще без сивини, з густою чуприною.

На іншому фотодокументі, датованому за анотацією ЦДАКФФД України 1906 р., М. Грушевський сидить у шкіряному фотелі¹⁰. Фотографія зроблена у Львові, коли Михайло Сергійович був професором Львівського університету. Жодних сумнівів щодо дати немає. До речі, того ж року він уперше написав і видав свою автобіографію.

У ЦДАКФФД України (од. зб. 0-166804) знаходимо ще один фотопортрет М. С. Грушевського. Архівна анотація відносить це фото до 1917 р. Однак порівняння його з фотографією 1906 р. дає право говорити про ідентичну зйомку. Отже, архівна анотація помилкова, напис на фото "1917 р." — теж помилковий. Нагадаємо, що 1906 року відомий український історик Д. Дорошенко писав: "Приїзд Грушевського (до Петербурга. —Л. М.) мав велике значення. На той час професор Грушевський вважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові і громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант створили йому великий авторитет і глибоку шану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання,

його слово було для нас законом. З прибуттям Грушевського до Петербурга всі підпорядковувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником як редакції "Українського вестника", так і української парламентської громади"¹¹. Ця характеристика дозволяє зрозуміти, чому саме М. С. Грушевського було обрано офіційно в квітні 1917 р. головою Української Центральної Ради.

Є ще кілька портретів М. С. Грушевського, датованих 1917 р. На одному з них М. С. Грушевського сфотографовано в кабінеті, біля книжкової шафи¹². Посперечаємося з архівною анотацією, яка стверджує: "Клише газеты "Розвіт", издаваемой в концлагере для военнопленных украинских и русских армий под г. Раштадт" (подається мовою оригіналу). Що ж то за українські армії? їх не було за часів царату, їх майже не було за часів УНР. На інших фотографіях 1917 р. Михайло Сергійович зовсім не схожий на вищезгадане фото. Отже, можна стверджувати, що останнє було зроблене десь у 10-ті роки ХХ ст. Посилання архівної анотації на фотокліше газети "Розвіт" також не має під собою жодних підстав, адже газетні фотоілюстрації з'явилися з винаходом цинкографії, тобто у 20-ті роки ХХ ст.

Фотографію (ЦДАКФФД України, од. зб. 0-183202), що є репродукцією з книжки "Українські січові стрільці" (Львів, 1935, с. 117) в архівній анотації також датовано 1917—1918 рр. Посперечаємося з анотацією. На фото справді М. С. Грушевський, але знятий десь у десятих роках ХХ ст., бо зовнішній вигляд його такий самий, як на попередньому фото.

Ще три портрети М. С. Грушевського датовано 1917 р.¹³ Один з них невідомого походження, другий — репродукція з праці Д. Дорошенка "Історія України 1917—1923 рр." (Ужгород, 1932, с. 264), третій — вміщено як ілюстрацію в книзі "Михайло Грушевський. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали". Немає ніяких даних для спростування цієї дати. Ці портрети ідентичні кінодокументам, точно датованим груднем 1917 р.

Тісне спілкування в останні роки з українською діаспорою Північної Америки збагатило наші архівні матеріали. Зокрема, маємо кілька фотодокументів Центральної Ради та особисто М. С. Грушевського. Це фотозйомка: "Перший президент Української Центральної Ради професор М. Грушевський вітає делегатів Військового з'їзду (Киш, квітень 1917 р.)". Події відбуваються на Софійському майдані. Виступає М. Грушевський. Біля трибуни стоять війська з національними прапорами. Той самий документ вміщено як ілюстрацію в книзі "Михайло Грушевський. На порозі нової України" (с. 266), під ним текст: "М. Грушевський промовляє на українській маніфестації у Києві, березень 1917 р. (Джерело: знімок одержано від д-ра Т. Приймака)". Погодимось, що це саме березень, бо Михайло Сергійович одягнутий у тепле пальто і тримає в руках зимову шапку.

Зупинимось на кінозйомках. Кінофільм "Украинское движение. Киев. Декабрь 1917. Производство Специальной секции художественной кинематографии Скобелевского комитета" (назва і далі титри фільму — російською мовою)¹⁴. Напис на плівці: "Члени Центральної Ради та делегати, що прибули з окраїн, перед відкриттям 8-ої сесії Центральної Ради". Бачимо: біля будинку Ради стоять люди, серед них — М. С. Грушевський. Всі знімають шапки і йдуть у напрямку Софійського майдану на мітинг. Міжкадровий напис: "Популярний "батько" України проф. Грушевський на мітингу". Зображення: Багатолюдний мітинг. Скрізь прапори. З трибуни виступає Михайло Сергійович (різні плани). У тому ж фільмі підмонтовано сюжет під назвою "Парад вільного козацтва". На Софійському майдані стоять війська з національними прапорами. У супроводі військових майданом йде М. С. Грушевський. Міжкадровий

напис: "Командують парадом генерал Маленко, голова вільного козацтва Ковенко й командири окремих частин. Приймає парад міністр, проф. Грушевський, бувший міністр праці, нині військовий міністр Корш, начальник дивізії Греков, товариш військового міністра полковник Арбуз". На плівці: Трибуна. Стоїть М. С. Грушевський і згадані військові. Грушевський приймає парад і в супроводі почесної варти прямує повз стрій військових.

Зберігся й інший фільм "Хроника периода белых. 1917 г." (Назва рос.)¹⁵. Не маємо ніяких вихідних даних цієї стрічки, але маємо її саму. Знову бачимо багатолюдний мітинг на Софійському майдані. Стоять військові і мешканці міста. Виступає М. С. Грушевський. Парад військ, проходить кавалерія, піхота. Підмонтовані кадри військових маневрів. І знову М. Грушевський вітає війська і в супроводі військових іде майданом. Немає впевненості, що обидві стрічки не відображають одну й ту саму подію. Лише ретельний аналіз дослідника, який вивчатиме документальну базу тих днів, може внести ясність у це питання. Та як би там не було, маємо чудовий кінопортрет Михайла Сергійовича, якому на той час виповнився 51 рік.

Це був період Центральної Ради, яку очолював М. Грушевський. Будьмо об'єктивні. Вся та державність, яку сьогодні приписують їй, лишалася на папері. Центральна Рада виявилася неспроможною відстояти незалежність Української Республіки, яку ще в середині 1917 р. проголошував, щоправда декларативно, не хто інший, як В. І. Ленін. Він писав: "Револуційна демократія Росії, якщо вона хоче бути справді революційною, справді демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братерське довіря робітників і селян України. Цього не можна зробити без повного визнання прав України, в тому числі права на вільне відокремлення"¹⁶.

До цієї думки не пристає голова Центральної Ради. Все, на що була спроможна Рада, — це вимагати автономії України у Тимчасового уряду. Прекраснодушність? Політична короткозорість? Нерозуміння політичного моменту? Кабінетний вчений, прекрасний історик М. С. Грушевський не був політиком і, очевидно, вірив у демократизм Тимчасового уряду, хоча там сиділи запеклі шовіністи, які не мислили Росію інакше як "єдину й неподільну". Сьогодні, на відстані років, викликає подив вимога Центральної Ради автономії України. Чому принаймні не федерації? Адже було два моменти в 1917 р., коли Україна могла без проблем відокремитися від Росії. Перший: II Всеукраїнський військовий з'їзд, що проходив у Києві 18 травня 1917 р. ", коли генерал П. Скоропадський запропонував Раді 300-тисячне військо, і коли він уже мав у своєму розпорядженні 40-тисячний корпус українських воєнків — ветеранів першої світової війни. Другий: коли більшовики скинули Тимчасовий уряд, влада в Росії деякий час залишалася хиткою, і Центральна Рада могла, скориставшись моментом, добитися незалежності, як це зробила, наприклад, маленька Фінляндія.

1917 рік залишив нам ще три фотографії М. Грушевського: 2 портрети¹⁸, один з яких використав Р. Я. Пиріг на обкладинці своєї книжки: "Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934)" (К., 1993), та фото: Михайло Сергійович на подвір'ї будинку Центральної Ради з газетою в руках¹⁹.

Зберігся унікальний фотодокумент — М. С. Грушевський з видатними діячами української культури і мистецтва: А. Маневичем, О. Мурашком, Ф. Кричевським, І. Стешенком (генеральним секретарем освіти), М. Бурачком, Г. Нарбутом, В. Кричевським, М. Бойчуком (листопад 1917 р.)²⁰. Це фото потребує окремого дослідження, зокрема того, з якої нагоди воно було зроблене.

У листопаді 1917 р. М. Грушевський разом з С. Петлюрою брав участь у роботі III Всеукраїнського військового з'їзду. Ця подія також зафіксована на фотоплівці²¹.

Ще один фотознімок²². В архіві він датований 1 травня 1918 р. Як свідчить архівна анотація, М. Грушевський сфотографований за обідом. Можна сперечатися: чи це дійсно обід, а, може, сніданок або вечеря, і ніщо не підтверджує, що це відбувається 1 травня. Однак і для заперечення дати ніяких даних не маємо.

Це, мабуть, остання фотографія періоду, коли Михайло Сергійович був головою Центральної Ради. Відхилимося трохи від обраної теми і процитуємо самого Грушевського: "Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, "що згоріло в моїм кабінеті!", це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства. Вона була подрвана російською революцією, що послабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною... Навіть для лівих груп нашого громадянства... було до певної міри зрівноважене ідеями "спільного революційного фронту" українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії... Війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чюх-небудь очах зв'язувати українця з московським: громадянином спеціально. Вона ... зняла з Московщини права "особливо благоприємствуючої" нації... Я вважаю таке визволення від "песього обов'язку" супроти Московщини незвичайно важливим і цінним. Роздумуючи над цим моментом, я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла, чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого і найшкідливішого ярма... Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне хлопство, холуйство раба, якого так довго били по лицю, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства..."²³

Ці гіркі зізнання написані Грушевським вже після падіння Центральної Ради, після окупації України німецько-австрійськими військами, яких він сам змушений був запросити, вибираючи з двох бід меншу — між більшовиками і нібито дружніми арміями центральних держав. Це було свідченням остаточного краху всій політиці Центральної Ради, крахом М. Грушевського як державного діяча.

Роки еміграції М. С. Грушевського представлені єдиною фотографією: очолювана ним українська делегація, що прибула на міжнародну конференцію до Люцерна (Швейцарія). Знято 2 серпня 1919 р.²⁴ Залишимо дослідникам біографії М. С. Грушевського точно з'ясувати: що то була за подія, коли вона відбулася, який мала резонанс, і яку роль відігравав у ній М. Грушевський.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ зберігається серія фотодокументів, що передають образ українського академіка М. С. Грушевського, періоду, коли він після повернення з еміграції працював керівником кафедри української історії ВУАН. Перший за хронологією документ: М. С. Грушевський, члени його сім'ї, завідувач відділом письма і друку ВБУ П. М. Попов (згодом член-кореспондент АН УРСР) та ще кілька чоловік, пізнати яких зараз немає можливості, під час відвідин Лаврського музею (Київ, 1925 р.)²⁵. Фото, безумовно, аматорське, автор невідомий, але на звороті напис російською мовою: "Киев. Морозов. 1925 г." Можливо, це і є фотограф.

Хронологічно до названого фотодокумента примикає фотопортрет М. Грушевського 1926 р.²⁶, що зберігається в ЦДАКФФД України.

Немає ніяких даних, ніяких зовнішніх ознак, аби підтвердити чи спростувати цю дату.

На одній фотографії з фондів бібліотеки бачимо групу учасників засідання, присвяченого 20-річчю з дня смерті В. Б. Антоновича, вчителя Михайла Сергійовича. Серед них Грушевський (сидить біля столу з рукописами), а також українські вчені М. Кордуба, К. Мельник-Антонович, Л. Старицька-Черняхівська, В. Щербина, О. Гермайзе, І. Черкаський, Д. Яворницький та ще кілька осіб, прізвища яких встановити поїси що не вдалося²¹.

І остання за роками кінозйомка М. С. Грушевського. Це "Кіножурнал" № 28/123 (березень 1929 р.), один із сюжетів²⁸ якого було присвячено 70-річчю академіка П. Тутковського. На трибуні поряд з академіками К. Сімінським, К. Воблим, М. Білдухо (Білорусія), професорами В. Різниченком, О. Мельниковим (згодом академіками) поетом М. Вороним, головою Укрнауки Ю. Озерським, редактором газети "Пролетарська правда" С. Щупаком та ін. виступає й М. С. Грушевський.

Повернемося до матеріалів НБУ, серед яких знаходимо ще три фотопортрети вченого за робочим столом, зняті вдома, про що свідчить домашній одяг, інші атрибути житла — тахта, килим в українському стилі, подушка²⁹. Ідентичні портрети, що зберігаються в ЦДАКФФД України, мають дату — 1929—1930 рр. І нема ніяких підстав сумніватися в ній. *

Принагідно зауважимо: в НБУ є фотографія кімнати Грушевського (різні ракурси)³⁰. Можливо, це кабінет, і можливо, як твердить анотація, він знаходився в будинку на вул. Паньківській, 9. На жаль, ніяких допоміжних свідчень щодо цього не маємо.

Останню фотографію Михайла Сергійовича було зроблено на дачі, влітку, не пізніше середини 1930—1931 рр.³¹ Він з дружиною, дочкою Катериною та з якимось молодиком, можливо, з небожем Сергієм Вікторовичем Шамраєм (сином сестри Ганни Сергіївни), сидять за столом. Мабуть, це Китаїв, де у Грушевських, як відомо, була дача.

На превеликий жаль, в ЦДАКФФД України відсутні матеріали періоду заслання Грушевського до Москви. Але маємо надію, що його співвітчизники зроблять усе можливе, щоб повернути в Україну ці безцінні документи.

Збереглися фото членів сім'ї М. Грушевського. Це перш за все фотопортрети дружини вченого — Марії Сильвестрівни, зроблені в різні роки. З одного на нас дивиться молода жінка, не старше 30-ти. Знаючи, що вона народилась у 1868 р., можемо твердити, що знімок зроблено десь у кінці XIX — на початку XX ст.³² На іншому портреті — літня жінка, років 50-ти, отже, це фото 1917—1918 рр.³³

Є чимало фотознімків єдиної дочки Михайла Сергійовича і Марії Сильвестрівни — Катерини, яка народилась 21 червня 1900 р.³⁴ Серед них фотографії Катерини дитини (5—6 років), восьми-десятирічної дівчинки з матір'ю, дівчини 15—16 років в українському вбранні³⁵. Ще один фотознімок Катерини, який, судячи по зовнішньому вигляду, одягу, очевидно, зроблено напередодні еміграції сім'ї до Праги³⁶.

Збереглися ще дві фотографії Катерини Грушевської, зроблені після повернення сім'ї до України, коли вона працювала разом з батьком на кафедрі української історії ВУАН, а згодом — керівником кабінету першої культурної при цій кафедрі. Перше фото: Катерина в колі друзів, напевно, під час відпочинку³⁷, друге — фотопортрет, зроблений взимку, про що свідчить її хутряна шуба³⁸. Неї погоджуємося з датою, вказаною архівною анотацією: "Початок XX ст.", бо перед нами жінка, якій на вигляд не менше 30—32 років.

Не можна без хвилювання читати сторінки праці Р. Пирого "Життя Михайла Грушевського...", присвячені долі родини Грушевських, зокрема Катерини. її, талановитого науковця, влітку 1938 р. заарештували. Ось як писав згодом один з учасників "контрреволюційної організації", декан географічного факультету Київського педінституту О. Г. Майліс: "Катерину Грушевську я вперше в житті побачив на очній ставці, ніколи з нею не зустрічався і про існування її не знав, мабуть, як і вона про моє. На очній ставці я побачив мертовноблїду жінку, зовсім деморалізовану, змущену тримати руками свій одяг, оскільки гачки, гудзики, петлі, шнурки — все було зрізано. Побачивши мене, вона відразу ж, немов божевільна, почала без угаву говорити, що ось ще один учасник українського, фашистського центру, шпигун, який разом із Штепою працює на відрив України, видає державні таємниці ворогам... Чи були застосовані до Грушевської фізичні методи впливу, мені невідомо..., але її зовнішній вигляд красномовно свідчив про неймовірні фізичні і моральні муки"³⁹.

Засуджена на 8 років позбавлення волі, Катерина Михайлівна померла, ймовірно, 30 березня 1943 р., в одному з концтаборів ГУЛА-Гу⁴⁰. Пішла з життя ще не стара жінка, талановита, розумна, вся провина якої перед радянською владою полягала в тому, що вона була дочкою Михайла Сергійовича Грушевського.

Зберігся фотопортрет сестри Грушевського — Ганни Сергіївни. На фото — дівчина років 17—18. За її зовнішнім виглядом можна датувати цю зйомку серединою або кінцем 80-х років⁴¹. Інший знімок датований кінцем XIX ст.⁴² На третьому фото, датованому початком XX ст., дві жінки, анотація до нього свідчить: "Родички М. С. Грушевського"⁴³. Порівнявши його з вищезгаданою фотографією сестри Грушевського, переконаємося, що одна з жінок — Ганна Шамрай. Ніяких даних для конкретизації дати немає. Невідомо також, хто знятий поруч Ганни. В сім'ї Грушевських було чотири жінки: дружина Михайла Сергійовича, сестра, дочка і дружина молодшого брата Олександра Сергійовича. Відзначимо, що жодна з них не схожа на невідому жінку на фото. Документ потребує подальшого дослідження.

І, нарешті, маємо 8 фотознімків молодшого брата М. С. Грушевського — історика, літературознавця, професора Олександра Сергійовича в різні роки його життя. Наймолодшим О. С. Грушевський виглядає на 3-х фотографіях⁴⁴, зроблених, очевидно, в один день, про що свідчить одяг Олександра Сергійовича і зовнішній антураж (літній сад, можливо, дача). Архів датує зйомку: до 1917 р. На нашу думку, О. С. Грушевському на фото не більше 30-ти років, тобто вони зроблені десь у 1906—1907 рр. Трохи старшим виглядає він на інших п'ятьох фотопортретах⁴⁵, знятих, мабуть, з перервою у 2—3 роки. Ось тут доречне датування: "До 1917 р." До цього періоду відноситься й фото Олександра Сергійовича з сім'єю: дружиною Ольгою Олександрівною — донькою генерала, випускницею Петербурзького університету — та маленькими дівчинкою і хлопчиком. Діти тримають на руках кроликів, отже, можна гадати, що фото зроблено в дачному помешканні⁴⁶.

Зовсім зрілою людиною виглядає О. С. Грушевський на останньому фото⁴¹, датованому в архіві: "До 1917 р.". Він, дружина і три чоловіки, прізвища яких не розшифровано, п'ють, очевидно, чай в саду, бо бачимо на столі самовар, чайний сервіз. Вказана архівна дата теж потребує уточнення, але поки що погодимося з нею, бо ґрунтовне дослідження родини Грушевських ще попереду. Трагічна доля О. С. Грушевського докладно досліджена у тій самій книжці Р. Пирого.

Масмо ще окреме фото⁴⁸, з підписом: "Родичка М. С. Грушевського". Порівняння цього документа із щойно згаданими знімками дозволяє нам припустити, що це Ольга Олександрівна.

Отже, ми розглянули колекцію кінофотодокументів, присвячених Великому синові українського народу, безумовно, визначному вченому, але, на жаль, короткозорому політику Михайлу Сергійовичу Грушевському. Минають роки. Для української молоді, для людей середнього покоління ця постать відходить усе далі й далі. Сподіваємося, що дана праця стане в пригоді майбутнім дослідникам життя й діяльності національного генія.

¹ Михайло Грушевський. На порозі нової України. Стані і джерельні матеріали. — Нью-Йорк—Львів—Київ—Торонто—Мюнхен, 1992. — С. 243.

² Центральний державний архів кінофотофонодокументів України (далі — ЦДАКФФД України), од. зб. 0-184086.

³ Грушевський М. Автобіографія. 8—17 мая 1906. - С. 1 (Друковано як рукопис в числі п'ятдесяти примірників, збереглася без титульного аркуша).

⁴ Грушевський М. Автобіографія... — С. 1.

⁵ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184091, 0-184092.

⁶ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184085.

⁷ Грушевський М. Автобіографія...—С. 11.

⁸ Там же.

⁹ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-166805.

¹⁰ Там же, од. зб. 0-166803.

¹¹ Цит. за: Виняр Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1974. — С. 28.

¹² ЦДАКФФД України, од. зб. 0-181823.

¹³ Там же, од. зб. 2-684475, 0-185752, 2-43576

¹⁴ Там же, од. зб. 3295.

¹⁵ Там же, од. зб. 1696.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, — Т. 32. — С. 334.

¹⁷ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 301.

¹⁸ ЦДАКФФД України, од. зб. 2-43576, 2-68475.

¹⁹ Там же, од. зб. 0-185144.

²⁰ Там же, од. зб. 0-172672.

²¹ Михайло Грушевський. На порозі нової України. — С. 265.

²² ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184087.

²³ Михайло Грушевський. На порозі нової України. — С. 10—11.

²⁴ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-166807.

²⁵ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (далі — ІР НБУ), ф. 285, од. зб. 2966.

²⁶ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-7096.

²⁷ ІР НБУ, ф. X, од. зб. 30701а, арк. 1.

²⁸ ЦДАКФФД України, од. зб. 79-111.

²⁹ ІР НБУ, ф. X, од. зб. 30701а, арк. 2—3; 4—5; 6—7; ЦДАКФФД України, од. зб. 0-166801, 2-14009, 2-149004.

³⁰ ІР НБУ, ф. X, од. зб. 30701а, арк. 8, 9, 10.

³¹ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184090.

³² Там же, од. зб. 1-184093.

³³ Там же, од. зб. 0-184094.

³⁴ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 145.

³⁵ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184099, 0-184097, 0-184084.

³⁶ Там же, од. зб. 0-184089.

³⁷ Там же, од. зб. 0-184100.

³⁸ Там же, од. зб. 0-184098.

³⁹ Пиріг Р. Назв. праця. — С. 158—159.

⁴⁰ Там же. С. 160.

⁴¹ ЦДАКФФД України, од. зб. 0-184096.

⁴² Там же, од. зб. 0-184095.

⁴³ Там же, од. зб. 0-184104.

⁴⁴ Там же, од. зб. 0-185145, 0-1851, 0-185154.

⁴⁵ Там же, од. зб. 0-185146, 0-185147, 0-185151, 0-185152, 0-185148.

⁴⁶ Там же, од. зб. 0-185150.

⁴⁷ Там же, од. зб. 0-185149